श्नीयादथ किमु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्व्वोऽश्नीयात्तस्मादु नैवाश्नीयात् । तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्नाति पितृदेवत्योभवति यद्यु अश्नाति देवानत्यश्नातीति स यदेवाशितमनशितं तदश्नीयादिति यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदशितमनशितं स यदश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवति यद्यु तदश्नाति यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो देवान्नात्यश्नाति । स वा आरण्यमेवाश्नीयात्" "व्रतप्रसङ्गादागतं तद्विसर्जनं समाप्य पूर्व्वेद्युर्यजमानेन व्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तद्वक्तव्यं प्रतिजानीते अथेति । यतो व्रतानन्तरमशनानशनापरनामकमारण्याद्यशनमेव यजमानेन कर्त्तव्यम् अतस्तदनन्तरमेव तस्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः । प्रतिज्ञा तस्याशनानशनपक्षस्य प्रशंसार्थम् । केवलानशनपक्षं निरसितुमुपन्यस्यति तदु हेति । तत्तस्मिन्नशनाशननविषये अनशनं सर्व्वात्मना अशनत्यागम् । उपवसथनामनिर्वचनेन देवानामागमनं द्रढयति तेऽस्येति उपसमीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पूर्व्वदिवस उपवसथनामक इत्यर्थः । गृहे मनुष्येष्वागतेष्वनश्नत्सु पूर्व्वोऽश्नीयादिति यत्तस्यानवक्लृप्तिः किमु वक्तव्या ? अषाढेन चेन्मुनिना निर्णीतोऽनशनपक्षः तर्हि स एव परमार्थः । कथमशनानशनपक्षः ? इति चेत् अनेन मुनिनैव स्वमतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयित्वा याज्ञवल्क्येन सोपपत्तिना नोभयावित्युक्तम् । यदीति अशनानशनलक्षणं यदीति । दैविके हि कर्म्मणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः प्रथममनुपयोगः काममन्यस्य, पित्र्ये पुनरनियमाद्धविषोऽन्यदपि अनुपयोग्यमिति पितृदैवत्यतामापादयतीति याज्ञवल्क्यस्याशयः । तत् किं दैविके कर्म्मणि प्रागपि भोक्तव्यमिति यस्तमाशयमजानानः शङ्कते तमाह यद्यु इति यदि तु अश्नाति तदा अशिशिषतो देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात् । अशनानशनपक्षयोरुभयोरपि दोषश्चेत् का गतिरिति यद्द्रव्यमशितमप्यनशितवद्भवति तदश्नीयात् । यस्य द्रव्यस्य संबन्ध्यत्र हविष्ट्वेन देवा न गृह्णन्ति तदशितमपि सदनशितवद्भवति । तथात्वे यथोदीरितदोषद्वयाभावमाह स यदिति । आरण्यग्रहणं प्राकृतदर्शपूर्णमासहविर्व्यतिरिक्तोपलक्षणम् भा० । तत्र विहितः ठञ् भावे अथ । वैदिके कर्मभेदे तच्च कर्म कात्या० ८,८,८, दर्शितम् । नवमाध्यायादौ "उक्तमौपवसथ्यं कर्मेति" कर्कः । [उपवासे अमरः ।

उपवस्त न० उप+वसु स्तम्भे उपसृष्टत्वादभोजने भावे क्त ।

उपवस्ति स्त्री उप+वसु–स्तम्भे भावे क्तिन् । उपष्टम्भे आलम्बने तेन जीवति वेतना० ठञ् । औपवस्तिक तदुपजीविनि त्रि० ।

उपवाक पु० उप+वच–घञ् कुत्वम् । उपेत्य वचने १परस्परालापे "नमस्वन्त इदुपवाकमीयुः" ऋ० १,१६४,९, "उपवाकमुपेत्य वचनं परस्परवचनम्" भा० । उपवाति उप+वा–भावे क्विप् तस्यै कं जलं यत्र । २यवे पु० "सक्तूनां रूपं वदरमुपवाकः करम्भस्य" यजु० १९०,२२, "सरस्वत्युपवाकैर्व्यानम्" १९,९०, "उपवाका यवाः" वेददी० "अथ नासिकयोर्लोमानि तान्युपवाकसक्तवश्च वदरसक्तवश्च श्रोत्रे एवास्येन्द्रौ ग्रहौ" शत०ब्रा० १२,९,१,५, भ्रष्टयवैर्हि जलस्य शोषणात् तथात्वम् । ३इन्द्रयवे स्त्री ङीप् "वदरैरुपवाकीभिर्भेषजं तोक्मभिः" यजु० २१, ३०, तस्मिन् हितः यत् । उपवाक्य तत्साधने वह्नौ उप+वच–कर्मणि ण्यत् कुत्वम् । सम्भाषणीये "अयमग्निर्ब्रध्नश्चस्य वृत्रहा सनकात् प्रेद्धो नमसोपवाक्यः" ऋ० १०,६९,१२, कुत्वाभावे उपवाच्य स्तुते प्रणम्ये च "अहन्निस्स्वो यथा विदे शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः" ऋ० २,१,१३२,

उपवाद पु० उप+वद–घञ् । अपवादे निन्दायाम् "पशूपवादाश्च" कात्या० "पशूपवादः पशुदाननिन्दा" कर्कः णिनि उपवादिन् । तत्कारिणि "तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवति" ऐत० "येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनः" छा० उ० ।

उपवास पु० उप+वस–घञ् । भोजनाभावे भोजननिवृत्तौ स च वैधः अवैधश्चेति भेदात् द्विविधः । तत्र वैधस्य व्रतरूपत्वम् । तस्य संकल्परूपत्वं निरस्य एका० त० संकल्पजन्यत्वमुक्तम् यथा "दीर्घकालानुपालनीयः सङ्कल्पोव्रतमिति नारायणोपध्यायानां स्वरसः । स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पोव्रतमिति श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभृतयः । सङ्कल्पश्च भावे मयैतत् कर्त्तव्यमेव, निषेधे न कर्त्तव्यमिति ज्ञानविशेषः अतएव सङ्कल्पः कर्म्ममानसमित्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्व्वोक्तवराहपुराणवचनेनैकादश्युपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः" इत्यादियाज्ञवल्क्याद्युक्तेषु एकभक्तनक्तायाचितभोजनोपवासादिषु पादकृच्छ्रादित्वाभिधानाच्च न ससङ्कल्पोव्रतं किन्तु सङ्कल्पविषयतत्तत्कर्म्मैव व्रतमिति । अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनुः "सङ्कल्पमूलः